

O INIȚIERE ÎN ISTORIA GRAVURII

Radu MOȚOC

Locuitorii Occidentului creștin cunoșteau în timpul evului mediu o singură îndatorire artistică cu caracter monumental: construcția bisericilor. Spre sfârșitul evului mediu, acest interes scade simțitor în favoarea decorării caselor și palatelor. În același timp, apar manifestări cu totul noi, precum grafica utilizată la tipărirea stampelor. Încă din secolul al XIV-lea, s-au tipărit și multiplicat imagini, existând pentru aceste operații cantități suficiente de hârtie necesară. Paradoxal, dar abia în secolul al XV-lea, înainte de a fi inventată arta tipografică, apare necesitatea de multiplicare a imaginilor, cu toate că această tehnică era cunoscută cu mult timp înainte. Descoperirea artei tipografice de către Gutenberg (1450) deschide gravurii în lemn un domeniu care este foarte repede cucerit de artiști. Cincisprezece ani după primele încercări de a tipări cu litere mobile, apar cele dintâi cărți ilustrate (*Bamberg*). Presele din **Ulm, Augsburg, Mainz și Lübeck** sunt cele mai solicitate și valoroase după 1480, prin faptul că întrebuințează pe mari artiști din epocă. Planșele de lemn, pe care se ciopleau figuri în relief,

denumite modele, erau întrebuințate la imprimarea stofelor de în, prin ungerea cu negru sau cu altă culoare. A fost nevoie doar de a înlocui stofa cu hîrtia, mai potrivită pentru tipar, pentru a se ajunge la gravura în lemn. Gravura izolată, foaia imprimată cu imagini sacre, cu portrete, alegorii, circula din mînă în mînă. Artiștii care executau desene pentru ilustrarea cărților vor produce, uneori chiar fără să le semneze, minunate imagini ieșite cu sutele din teascurile gravurilor. Ele intră uneori în palate, în bibliotecile marilor cărturari ai vremii, în casele patricienilor, ale burghezilor, mai ales, după răspîndirea Reformei, dar și în casele modeste ale celor de la marginea orașelor.

Gravura, în general, este considerată de istorici ca o artă minoră, a cărei valoare nu se poate compara cu cea a arhitecturii, picturii sau cu cea a sculpturii. Totuși, practică de mari artiști ea reușește să se impună în societate. Astfel, în secolul al XVI-lea, cărțile ilustrate frizau perfecțiunea și erau foarte căutate.

Gravarea este un gen al graficii în care imaginea este obținută prin imprimarea unei plăci pe care a fost trasat sau gravat desenul, în relief sau în adâncime, pe un suport de hîrtie sau pînă. Țara de origine a gravurii este

China, unde ea se practica din vechime și din care a fost importată în Europa de către negustorii venețieni. În secolul al XIII-lea, Marco Polo descrie fabricarea unor bancnote imprimate, executate în China. Gravuri, în general grosiere, au apărut la sfârșitul secolului al XIV-lea în Germania, Italia și Anglia. Această artă progresează, cum am menționat mai sus, rapid ajungând la performanțe artistice la începutul secolului al XVI-lea. Declinul gravurilor în lemn începe în anul 1610, când se impun tapiseriile. Perfecțiunea gravurii în lemn a făcut posibilă utilizarea ei în ilustrarea unor publicații precum: *Penny, Magazine*, în Anglia (1832), *Musee des Familles, Magasin pittoresque* în Franța, unde celebri gravori: **Best** și **Leloir** au executat adevărate opere de artă.¹

Fig. 1 Holbein- Erasmus

Gravura în relief – xilogravura, practică în China încă din secolul al X-lea, a fost utilizată la început pentru

imprimarea hărților geografice și a cărților, înainte de Gutemberg. Primele gravuri executate în lemn provin din anii 1420 - 1430, fiind localizate în Germania pe valea Rinului de Sus, unde s-au identificat lucrările artistului denumit „*Maestrul Cărților de Joc*”. **Gravura în lemn** a atins perfecțiunea în secolul al XVI-lea prin Albert Dürer (1471 - 1528) și discipolii lui. În această perioadă, în Franța, profesau gravura artiști notorii precum: **Tollat, Raefe, Garnier, Salomon, Cruche** și **Cousin**. În perioada lui Ludovic XIII-lea, cei mai reprezentativi gravori au fost **Etienne Duval** și **Palliot**, iar în secolul al XVIII-lea, **Papillon, Lesueur**, după care arta gravurii a decăzut.²

Revoluția Franceză produce o mare perturbare în manifestările artistice ale gravurii. Cartea ilustrată, obiect de lux, foarte scumpă, era scoasă într-un tiraj foarte redus, era considerată un produs aristocratic și, din acest motiv, persecutată. Gravura era sortită unei decăderi rapide, dacă nu erau comenzi pentru executarea unor portrete care aveau rolul de a răspîndi imaginea revoluționarilor și, mai târziu, cea a lui Napoleon. Acest lucru favorizează din nou gravura cu dăltița pentru portrete și a reproducerilor de tablouri comandate marilor pictori cu scene eroice și serbări militare, atât de numeroase și de strălucite sub domnia sa.⁵ Două nume în această perioadă se impun printre cei care practică acest gen de gravură: unul este al unui italian stabilit în Franța, prieten cu Ingres,

căruia îi reproduce în gravură mare parte din operele sale celebre, **Luigi Calamata** (1801 - 1869), iar al doilea se numește **Henriquel - Dupont** (1797 - 1892).

Fig. 2 Anonim. 1493.

Valachia din Cronica de Nurnberg

La mijlocul secolului al XVIII-lea, așa numita carte romantică poate fi considerată printre cele mai strălucite perioade ale gravurii în lemn. O dovadă elocventă este ornamentul de carte prin metoda gravurii în lemn executat de **Jean Gigoux**, care ilustrează celebrul roman *Gil Blas*.

Cei mai reprezentativi gravori în lemn sunt **Jean Gigoux**, **Tony Johannot**, **Gustave Doré**, dar celebritatea o cunoaște **Daumier**. **Gustave Doré** a ilustrat, cum se știe, *Divina Comedie* a lui Dante, *Biblia* și multe alte cărți.

Tiefacht sich an gar ein grauſſem

liche erſchoſſenliche hyſſen von dem wilden rüſſen. Dracole wayde. Wie er die leſt geſpiſſt hat. vnd gepiſſen. vnd mit den händt yn einem keſſel geſeten. vñ wie er die leſt geſchunden hat vñ zerhacken laſſen als ein krait. Jreg er hat auch den müter nire lind gepiſſt vnd ſy habes müſſen ſilber eſſen. Vnd vilandere erſchoſſenliche ding die in diſſem Tractat geſchüſſen ſind. Vnd in welchem land er geregiret hat.

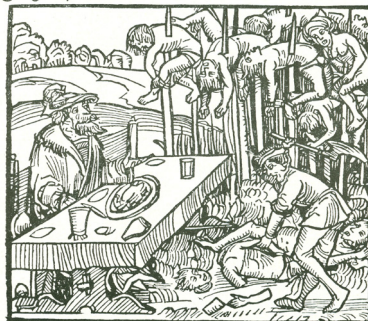

Fig. 3. Anonim. 1499.

Vlad Țepeș la masă

Dacă la începuturi, planșele de lemn erau tăiate în lungul fibrei, oferind mai puțină rezistență la gravat, în secolul al XIX-lea gravorii în lemn au utilizat plăci tăiate perpendicular cu trunchiul copacului, operație care oferea o mai mare rezistență lemnului și posibilitatea de redare cu mai multă finețe a tuturor detaliilor. Această metodă de gravare se numește bois debout.⁶

Gravura în metal a apărut în secolul al XV-lea, la câteva decenii după gravura în lemn, utilizat fiind inițial zincul și fierul, ulterior însă arama s-a impus rapid ca cel mai indicat metal. Gravura în aramă, spre deosebire de cea în lemn, care se tipărește cu o placă în relief, se realizează cu o planșă săpată. Liniile desenate sunt săpate pe placa de aramă cu o daltă ascuțită. La gravura în lemn ele, dimpotrivă, erau păstrate, rămânând ca o muchie, spre deosebire de gravura în aramă, unde ele formează un șanț.

Șanțul se acoperă în momentul tipăririi cu un strat de cerneală tipografică, care este imprimată, prin presare, pe bucata de hîrtie.

Gravura prin săpare în metal era utilizată înainte de secolul al XV-lea în exclusivitate pentru a orna bijuteriile. În anul 1452, **Maso Finigueara** gravează plăci mari din metal pentru a obține lucrări care se vor numi **stampe**.

Martin Schongauer din Colonia, care a activat în perioada 1460-1491, va ridica gravura în aramă la o cotă pe care numai Dürer a mai atins-o, amîndoi primind inițial o educație de pictori. Astfel, o trăsătură de grandoare pătrunde în această artă de mici dimensiuni, fiind practică și de gravori precum Rembrandt și Goya, care vor fi în același timp și pictori. Operele lui Schongauer respiră într-o mai mare măsură delicatețea sentimentului întîlnită în general în lucrările goticului

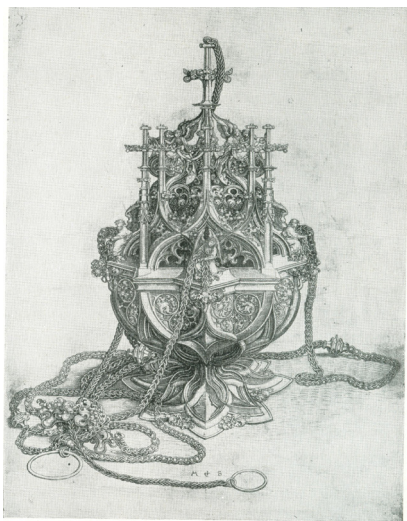

Fig. 4. Schongauer - Cădelnița

tîrziu. Dotat cu un evident simț al frumosului, el ne-a lăsat cîteva scene din viața Fecioarei, ca de pildă *Buna Vestire* și *Maria cu Pruncul*.

Fig. 5. Schongauer - Sfântul Antoniu chinuit de demoni

Odată cu apariția lui **Albrecht Dürer** (1471 - 1528), gravura în aramă și gravura în lemn cîștigă un prestigiu cu totul deosebit. Dürer posedă o mîină de o siguranță uimitoare cu care execută operații extrem de subtile în gravură. El modifică temerar dimensiunile gravurii în mari dimensiuni pe care le execută într-un ciclu intitulat *Apocalipsa*, *Patimile lui Hristos* și *Viața Fecioarei*, lucrări care au înregistrat un mare succes de piață. A doua călătorie la Veneția a lui Dürer culminează cu celebrele lucrări: *Cavalerul*, *Moartea și Dracul*, *Sfântul Ieronim în chilie*, *Melancolie*, realizate în perioada 1513 - 1514. Lumina este factorul decisiv al noului stil adoptat de Dürer, devenit clasic.

Fig. 6. Durer - Cei patru cavaleri ai Apocalipsei

Un singur artist, pictor și el, a reușit să-și formeze un stil de a grava independent de Dürer, este **Hans Burgkmair** (1473 - 1531) născut Augsburg. Gravurile lui în lemn sunt extrem de pitorești, fiind destinate pentru decorarea interioarelor imperiale.

Fig. 8. Burgkmair - Împăratul Maximilian. 1518

Fig. 7. Durer - Sfântul Antoniu. 1519

Dintre contemporanii lui Dürer, cel mai talentat și influențat, de altfel, de acesta este **Lucas Cranach** (1472 - 1553). S-a impus ca un maestru al redării pădurilor germane, al vânătorii și al cavalerilor, utilizând o concepție extrem de delicată și în același timp pitorească.

Fig. 9. Cronach - Sfântul George

Primul interpret al peisajului german în gravură este considerat **Heinrich Aldegrever** (1502 - 1555), care trăiește în strălucita epocă a rafinamentului plin de expresivitate și armonie

în gravură. Fire hipersensibilă, el redă personajele cu multă gravitate, cum este cazul gravurii intitulată *Kniperdolling* (1536) și executată în cupru.

Fig. 10. Aldegrever - *Kniperdolling*. 1536

Plăcile din aramă asigurau o reproducere fidelă de 3000 - 4000 de exemplare.

Gravura în dălțiță sau taille - douce începe să fie utilizată în Franța în a doua parte a secolului al XVI-lea, sub Ludovic al XIII-lea, avîndu-l pe Calot drept cel mai reprezentativ gravor.

Gravura în apă tare - acvaforte (*l'eau - forte*) este o altă procedură de gravare care constă în corodarea cu acid azotic a unei plăci de cupru, vernisată în prealabil (acoperită cu o soluție formată din rășini naturale sau artificiale amestecate cu un solvent, care, după uscare, formează o peliculă protectoare, netedă și lucioasă) și pe care s-a trasat un desen. Pentru realizarea desenului sunt utilizate ace. Acvaforte era întrebuințată în Franța secolu-

lui al XVIII-lea, mai ales pentru a reprezenta scene de moravuri.

Jean Baptiste Camille Corot (1796 - 1875) execută gravuri prin metoda apătare sub impresiile culese din Italia. Dacă ne referim la gravura intitulată *Domul din Florența*, temperatura improvizației se simte imediat. Pomii, deși abia schițați, dau impresia că vîntul circulă printre crengi. Fondul lucrării, în care cerul italian, albastru și luminos, se ghicește printre linii care evocă norii plutitori. Domul din Florența este considerată una din cele mai frumoase gravuri în apă tare din secolul al XIX-lea.

Gravura punctată a început să fie utilizată la începutul secolului al XVII-lea, prin utilizarea dălțiței, uneori în combinație cu apă - tare. Artiștii care au utilizat această procedură pentru prima dată au fost Morin, Boulanger și Hopwood.

O altă procedură de gravare, inventată în anul 1756 de parizi-enii **Francois** și **Demarteau**, constă în trecerea pe o placă de cupru vernisată a unei rulete cu asperități inegale. Această procedură a fost repede abandonată în favoarea litografiei.

Gravura în mezzo - tinto (a la maniere noire) a fost introdusă de **Francois Aspruck** în anul 1601 și utilizează un instrument cadru în formă de arc de cerc (*berceau*) pe care sunt imprimate puncte ascuțite.

Gravura în acvatintă este un alt procedeu de gravare cu acid azotic care imită efectele colorării monocrome a unui desen, producînd imagini

în semitonuri. A fost utilizată pentru prima dată în Europa de către **Hercule Zeghars** în anul 1660.³

Litografia este un procedeu de reproducere și de multiplicare, de pe o placă de calcar fină, pe hîrtie a unui desen executat cu un creion gras (compus din săpun, ceară, grăsime, gumă și negru de fum) sau cu cerneală grasă. Imprimeriile pot obține prin această procedură de litografiere pînă la 30.000 de copii. Arta litografică a fost descoperită de **Alois Senefelder** (1771 - 1834) la München în anul 1796. Litografia este introdusă la Viena în 1802, la

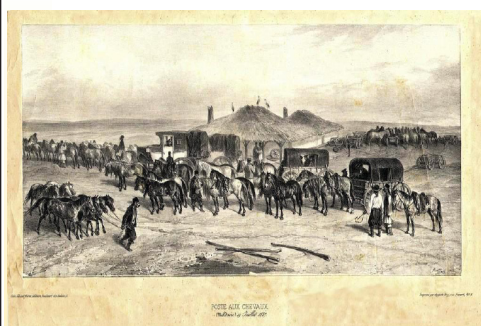

Fig.11. Raffet - Poste. 1837

Roma și Londra în 1807, iar în Franța ceva mai tîrziu în 1814. În Moldova și Țara Românească, litografia apare după anul 1821. Senefelder a observat că, atunci cînd tragi o linie cu cerneală grasă pe o piatră cu grăunte fin, cunoscută sub denumirea de calcar litografic, urma lăsată de condeiul sau creionul gras, nu este atacată de acizii turnați pe suprafața pietrei, în timp ce părțile acoperite de desen rămîn intacte.

Suprafețele libere, neatinsse de cerneala grasă, vor suferi influența corozivă a acizilor.

Spălînd apoi imaginea desenată și ungînd piatra cu cerneală tipografică, care conține și ea unele elemente grase (altele decît cea litografică), această cerneală tipografică este primită de părțile pie-trei neatacate de acizi și este respinsă de cele unde a pătruns acidul. Aplicînd o bucată de hîrtie peste piatra astfel pregătită și presată, obținem o imagine inversată în care apar toate detaliile desenului. Litografia oferă un mare avantaj: cel ce efectuează un desen, nu mai are nevoie de un specialist gravor pe metal sau lemn pentru reproducerea desenului. El poate desena direct pe piatră, după care, prin tratare cu acid, îi rezultă un negativ care poate fi tipografiat în condiții de calitate extrem de fidelă. Desenul pe piatră devine una din distracțiile obișnuite ale societății din acea perioadă. Piatra litografică, extrem de utilizată la început, provenea din cariera Solenhafen din Bavaria.

Primele litografii franceze se datorează contelui **Lasteyrie**. Printre cei care au perfecționat această metodă de reproducere se numără **Chevalier și Lemerrier**, ajungînd la perfecțiunea procedurii de către **Fragonard, Pérot, Daguerre și Daumier**. Inventarea autografiei se datorează lui Lemerrier și contelui de Lasteyrie, o metodă de imprimare în facsimilés. Perfecționarea cromolitografiei se datorează lui **Enhelmann din Mulhouse**. Această procedură de litografiere în culori este deosebit de minuțioasă și de lungă durată, mai ales atunci cînd nuanțele și numărul culorilor este mare. Fiecare culoare este imprimată separat pe o piatră care conține o singură culoare. Sunt cazuri cînd se utilizează pentru opere de artă pînă la 40 de treceri succesive cu

diferite culori, pentru obținerea de tonuri și umbre.⁴

Litografia oferă mijloace ușoare și expresive la îndemîna artiștilor și putea fi practică fără multe dificultăți și din acest motiv se dezvoltă cu o uimitoare rapiditate, contribuind la succesul artei grafice în prima jumătate a sec. al XIX-lea. Preferința artiștilor pentru acest gen se explică prin faptul că o litografie redă absolut fidel, în cele mai mici amănunte, un desen. Nici o altă gravură nu poate reda impresia de negru catifelat rezultat din jocul hârtiei albe sau puțin gălbuie, în contrast cu petele negre. Litografia ca și acvaforte, sunt caracterizate printr-o exprimare confidențială, pentru că artistul se realizează imediat sub impulsurile emoției sale, stare care nu poate fi obținută în cazul gravurii cu dălțița. Anume din acest motiv se consideră că acvaforte și, mai ales, litografia au un caracter liric și a fost practică de mai toți romanticii.

Delacroix ilustrează un Faust și un Hamlet în litografie și tratează unele scene superbe legate de cai și de fiare sălbatice. **Chassériau** utilizează ambele metode de gravare, ezitînd între clasicism și romantism, ceea ce îl face atît de atrăgător. El a lăsat gravuri - capodopere precum cele care ilustrează *Othello* de Shakespeare, dar și o *Venus marină* și *Apollo* și *Daphné*.

Decamps se exprimă și el în apăsare cît și în litografie, schițînd din fuga creionului impresiile călătoriilor sale prin Orient sau în interiorul Franței. **Gericault, Charlet, Raffet** sunt cu predilecție litografi, iar sub-iectele din care se inspiră sunt legate de războaiele napoleoniene. Aceste litografii pătrund pînă și în cel mai modest cămin din

Franța, întreținînd legendele despre Napoleon, aureola lui de glorie.⁷

Denis Auguste Raffet (1804 - 1860) este un celebru litograf care a călătorit și prin Țările Române în anul 1837, făcînd parte din echipa științifică a prințului **Demidoff**, care se îndrepta spre Rusia Meridională. Rezultatul acestei călătorii s-a materializat într-o carte ilustrată cu 64 litografii, intitulată *Voyage dans la Russie Meridionale et la Crimée par la Hongrie la Valachie et la Moldavie*, editată la Paris în 1840. Mihai Kogălniceanu vorbește în *Dacia Literară* despre un Album cu 80 de tablouri după natură, aparținînd lui **Raffet**. Acest album conține cele mai frumoase imagini, începînd cu cele de la Orșova și terminînd cu cele din Basarabia. Interesant este faptul că Raffet intitulează toate litografiile din acest album, indicînd și data executării.

Dintre lucrările lui Raffet, inspirate din istoria lui Napoleon, se

Fig.12. Raffet - Caravana in Moldova

remarcă *La revue nocturne* în care împăratul trece în revistă pe toți soldații lui,

treceți pe lumea cealaltă.

Fig.13 Raffet - Carantina Sculeni

Portretul romantic este reprezentat prin frații **Devéria**, pe când **Bonington** este în fruntea peisagiștilor romantici. Reprezentarea imaginilor din natură este găzduit de o publicație editată de un grup de persoane în frunte cu baronul **Taylor** - *Les voyages pittoresques et romantiques dans l'ancienne France*. Această publicație de ideologie romantică a abordat tematic istoria veche a Franței.

Considerat un reprezentant al școli clasice, **Corot** spre sfârșitul vieții, execută și el câteva litografii, în care îl regăsim prin temperamentul aplecat spre poezie. Lucrările lui aduc un lirism exprimat printr-un joc de lumini delicat și cu totul excepționale. Din lucrările cele mai apreciate sunt cele executate sub impresiile din Italia.

Printre litografiile celebre ale lui **Géricault** din tinerețe (1828), remarcăm în *Mamelucii* imaginea calului sălbatic ieșind din apă în care cu-

loarea caracteristică a cabalinei este redată prin procedura numită gris - pommelé.⁸

Cel care a studiat în profunzime începuturile artei grafice românești se numește **George Oprescu**. Lucrarea sa în două volume, intitulată *Grafica românească în secolul al XIX-lea*, a apărut la Fundația Regală pentru literatură și artă, în anul 1942 și a rămas o lucrare de referință în domeniu. În Introducere, autorul menționează că singurele locuri unde se pot efectua cercetări ample în acest domeniu sunt Secția de stampe a Academiei Române, Biblioteca V. A. Urechia din Galați, Muzeul Aman, Muzeul Simu și Muzeul Militar. Faptul că G. Oprescu remarcă importanța secției de stampe de la Biblioteca „V. A. Urechia”, semnifică faptul că unele lucrări din colecția acestei prestigioase biblioteci pot fi unicate

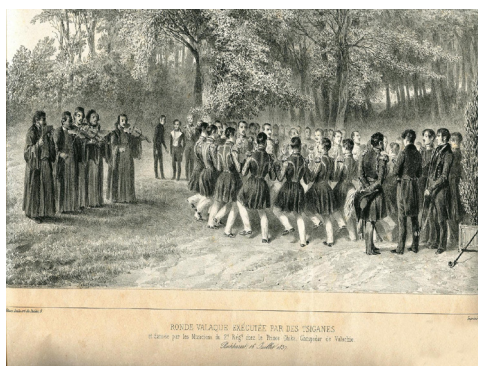

Fig. 14. Raffet - Hora Valahă

în România, dar și că V. A. Urechia cunoștea foarte bine valoarea gravurilor și manifesta un gust rafinat în achiziționarea acestora.

Toma Stelian (1860 - 1925), fost ministru al justiției, era și un colecționar

de artă. Casa construită pentru el în anul 1914 de către arh. I. D. Berindei, pe șoseaua Kiseleff la nr. 10, a fost donată statului în 1926, cu scopul să devină un muzeu de artă, care să-i poarte numele. Acest edificiu a constituit, ulterior, nucleul viitorului Muzeu Național de Artă a României. În prezent, aceasta casă, monument istoric de importanță națională, găzduiește sediul central al PSD, formațiune care a încercat în anul 2004 să cumpere clădirea.

În calitatea lui de director al Muzeului *Toma Stelian*, G. Oprescu organizează expoziții internaționale anuale, axate mai mult pe grafică italiană, franceză, engleză și germană. Una din aceste expoziții de pictură, sculptură și gravură a fost organizată în colaborare cu Institutul de Cultură Italiană din București, în perioada 21 aprilie - 15 iunie 1935. Se cuvine a menționa și contribuția miniștrilor Nicolae Titulescu și Alex. Lapedatu pentru sprijinul moral și material acordat întru reușita acestei expoziții, manifestare care a însemnat o bună cooperare intelectuală italo - română. Catalogul publicat cu această ocazie reprezintă un număr impresionant de gravuri executate în apă tare, xilografare, litografie, sau pointe - sèche. Au fost expuse în total 251 lucrări, din care 72 erau gravuri. Rețin atenția două superbe gravuri executate în apă tare: prima a lui **Mauroner Fabio** *Castelul din Piancastagnaio-Siena* și a doua – **Castelul de Assisi aparținând lui Mazzoni - Zarini Elilio**.

În prefața catalogului menționat, Gh. Oprescu remarca faptul că „tot ceea ce Italia însemnase în arta secolului al XIX-lea, fusese obținut alături și în funcție de școala franceză, a cărei

influență se întinde asupra întregului Occident, cu excepția Angliei”.⁹

O altă expoziție organizată de G. Oprescu la Muzeul *Toma Stelian*, în perioada 15 mai - 19 iunie 1938, a fost intitulată *Gravura și cartea ilustrată germană* (secolele XV și XVI) și pusă sub înaltul patronaj al M. S. Reginei Maria a României. Din comitetul de onoare al expoziției fac parte miniștrii N. Petrescu - Comnen, Nicolae Colan, N. Popescu, Eugen Djuvara. Comitetul de organizare a expoziției are în componență, în calitate de specialiști sau colecționari, personalități marcante ale vieții culturale românești. La loc de frunte se află familia Cantacuzino, reprezentată prin persoana marelui colecționar Dr. Alex. I. Cantacuzino, care a oferit spre a fi expuse 58 de gravuri din secolele XV – XVI, printre care - 41 executate de Dürer și 7 incunabile conținând superbe gravuri realizate în perioada 1471 - 1527. Un alt cunoscut bibliofil care a expus 5 incunabile din biblioteca sa este Consulul general al României la Berlin Karadja - Grumăzești. O contribuție deosebită la organizarea expoziției o are George Oprescu, care a expus și el 4 gravuri, printre care una executată de Dürer, intitulată *Liturgia Sfântului Grigore (1511)*. Studiul introductiv la catalog a fost scris chiar de directorul Cabinetului de Stampe din Berlin, dr. Friedrich Winkler.

La această excepțională reușită a instituțiilor culturale din Germania și colecționarilor particulari din România au

Fig. 15. Durer - Portretul lui Varnbuler

contribuit alte câteva surse de prestigiu ale Germaniei: Cabinetul de stampe din Berlin, Nürnberg, Dresda, Hamburg.

Apoi, din cele 31 de incunabule expuse, 19 aparțin Bibliotecilor Naționale din Viena și Berlin, bibliotecilor provinciale din Wol-fenbüttel și Stuttgart, bibliotecilor universitare din Göttingen, Königsberg. La rîndul său, Muzeul *Brukenthal* din Sibiu a expus o incunabulă datată 1518, cu gravuri executate de Erhard Schön.¹⁰

Epoca mare a unei arte extrem de puternice, gravura, se stinge încet, după legea eternă a devenirii și morții, dar ea trăiește veșnic în strălucirea istoriei și în operele de artă pe care le-a lăsat.

Referințe bibliografice:

1. Troussel, Jules. Nouveau Dictionnaire Encyclopedique. Paris. Vol.3, p. 155.
2. Ibidem, p. 156.
3. Ibidem, p. 157.
4. Ibidem, p. 621.
5. Oprescu, G. Manual de istoria artei. București: Ed. Universul, 1946. Vol. 3, p. 274.
6. Ibidem, p. 281.
7. Ibidem, p. 278.
8. Ibidem, p. 279.
9. Muzeul Toma Stelian, Arta Italiană Contemporană. In: *Monitorul Oficial*, București, 1935, 21 apr.-19 mai.
10. Muzeul Toma Stelian, Gravura și Cartea Ilustrată Germană (secolele XV și XVI). In: *Monitorul Oficial*, București, 1938, 15 mai-19 iunie.